

Maastikule kleepuv tekst: põrgupärimus

Marju Koivupuu

Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudi
maastiku ja kultuuri keskuse vanemteadur/kaasprofessor
kpuu@tlu.ee

Teesid: Maastikul on põrgutena või põrguhaudadena tuntud looduslikud, näiteks allikavee väljavoolu tulemusena tekkinud ja nii mõnelgi puhul aja jooksul inimkäte poolt laiendatud-süvendatud koopad, samuti liivakivipaljandid, sulglohud ehk sõllid või orud, kus rahvajuttude kohaselt on elanud või elavad mütoloogilised olendid hiidid: vanapaganad või kuradid.

Käesolevas artiklis on fookus suunatud põrgule kui pärimuslikule maastikuelemendile ning põrgu-nimelistele paikadele kohapärimuses ja kohaloomes; rahvajuttudel baseeruvad algupärasel ilukirjanduses; turismimajanduses jne. Väidan, et aegade jooksul rahvasuust kirja pandud põrgu-teemalised kohalood kleepuvad maastikule erineval moel, olgu selleks tüüpoteemilised põhinevate lugude taas- või uuskasutamine kohaloomes; pärimustekstidesse kinnistunud maastikukuvandi staatiline diskursus turisminduses ka siis, kui maastik ise on muutunud, kohad hävinud jne. Maastikuliselt huviväärsed kohad vajavad teadupoolest ka atraktiivseid (pärimus)lugusid, see on kohaloomes üks võtmeteemasid.

Kohapärimust kui mõistet kasutan katuserminina suulise pärimuse sellele valdkonnale, mida on võimalik siduda mingite paikadega maastikul. Kohapärimuse hulka kuuluvad nii rahvusvaheliste motiivide kui ka lokaalse levikuga (koha)muistendid, mida mõnel puhul on räägitud ka kui tõestisündinud lugusid. Kohapärimust kui inimese ja paiga seotust osundavat pärimusliiki on väärtustatud peamiselt paikkondlikku identiteeti loova ja toetava aspekti tõttu. Kuid kogukonda ümbritsev maastik ei ole staatiline, vaid dünaamiline ruum, milles tekivad või luuakse kogukonna elu peegeldavad uued tähendused, ning need kajastuvad ka maastikuga seotud pärimuses.

Märksõnad: hiis, kohapärimus, koopad, legendid, liivakivi, maastikupärimus, paljandid, vanapagan

Sissejuhatus

Meie maal on mitmed kohad, mida rahvas põrguhaudadeks kutsuvad. Need on jõgede ja mägede kallaste sees olevad maa-alused koopad ehk teed, millest mõned loodud ja mõned inimestest kõva liivakivi sisse uuristatud on. Need olevat ennemuistest vanapaganate eluasemed [---]. (H II 42, 331/4 (12) < Halliste khk, 1893)

Vaieldamatult on maastik üks huvitavamaid vahendeid, viise ja võimalusi meid ümbritseva kultuuri mõtestamiseks. Lihtsustatult võime tänapäeval kõnelda kahest maastikudiskursusest: ökoloogilisest¹ ja semiootilisest (Cosgrove 2003). Looduse ja inimtegevuse jäljed ning nende jälgede representatsioon maastikus on omakorda möödunud sajanditesse või koguni aastatuhandetesse tagasi ulatuva sündmusteahela osa. Paljusid lülisid selles ahelas me enam ei näe ega mäleta, kuid toimunu põhjusi ja tagajärgi ühendav minevik peegeldab nii maastiku muudatusi kui ka muudatuste jätkuvust ning osutab otseselt või kaudselt neist muutustest ja muudatustest inspireeritud maastikurepresentatsioonidele (Clark & Darlington *et al.* 2003). Ka maastikuga seotud pärimus ulatub ajas ja ruumis määratult kaugemale või sügavamale (loodus)teadusliku geograafia tuumast ning geograafide poolt süstematiseeritud geograafilistest teadmistest, kui parafraseerida John Wrighti (1947).

Liivakivilademed, mis võimsate paljanditena inimestele looduse vägevust demonstreerivad ja silmailu pakuvad, tekkisid keskdevoni ajastul ehk ligikaudu rohkem kui 400 miljonit aastat tagasi (Põldvere 2003). Paljandeid kattev huumusekiht on üsna õhuke, ja kui see variseb, siis paljastuvadki majesteetlikud liivakivikaljud, mis võivad olla kuni paarisaja meetri paksused. Eestis leidub liivakivipaljandeid peamiselt Lõuna-Eesti jõgedel (Ahja, Võhandu, Piusa), aga neid võib leida ka Pärnu jõe ääres Toris (Tori Põrgu), Tartus Arukülas, Peipsi ääres Kallastel ja Mustvees ning mujalgi. Liivakivipaljandeid leidub vähemal määral ka Põhja-Eesti pankrannikul ehk klindil, kus saame näha ordoviitsiumi liivakivi lademeid. Paljanditel on kohalikus keelekasutuses erinevaid nimetusi: “müür” tähistab Lõuna-Eestis jõeäärseid järske paljandeid (vrd Piusa ülemine ja alumine müür²), samas tähenduses on Ahja jõe paljandite kohta kasutusel sõna “pae” (nt Kongsi pae Ahja jõel).³

Liivakivipaljanditesse uuristunud looduslikud koopad, mis on tekkinud üldjuhul allikavee väljavoolu tulemusena, on rahvapärimeses tuntud kui põrgud või põrguhauad, kus rahvajuttude kohaselt on elanud ammustel aegadel mütoloogilised hiid: vanapaganad või kuradid. Mõnigi algselt looduslikku päritolu koobas on aja jooksul inimkäte poolt laiendatud-süvendatud ning olnud kasutusel pelgupaigana ja/või toiduainete säilitamiseks nagu näiteks Viljandimaal asuv Koodiorg.⁴

Inimtekkeliste koobaste nimetamiseks kasutatakse ka itaalia keelest pärit terminit “grott”. Grotid olid olulised elemendid pargikultuuris ja kõrgklassi aedades. Lisaks esteetilisele ja rekreatiivsele eesmärgile oli neil ka puhtpraktiline otstarve – grotid pakkusid varju ja mõnusat jahedust kõrvetava keskpäevase päikese eest. Baltimaade mõisaparkides, kus paljandub liivakivi, leidub samuti inimeste poolt rajatud grotte (Hein 2006), millest nii mõnedki on tänaseni püsinud huvi- ja/või vaatamisväärsusena nüüdseks juba loodusliku

ilmege mõisaparkides, nagu näiteks Helme, Koorküla, Pokardi, Aruküla jpt koopad (Kleesment 2003).

Võrumaal Ilumetsas on mitu meteoriidse päritoluga lohku, mida rahvasuu tunneb kui Põrguhauda, Sükävhauda (Sügavhauda), Kuradihauda ja Tondihauda. Kui eesti keeles kasutame “haud” üldjuhul matmispaiga, kalmu tähenduses, siis võru keeles tähendab haud auku, koobast, süvendit, lohku või nõgu. Võrukeelne inimene ütleb “matus(s)”, kui ta räägib kellegi hauast ehk kohast, kuhu inimene on maetud. Lohkudest suurim, Põrguhaud meenutab aga hiiglasuurt katelt – see on umbes kaksteist ja pool meetrit sügav ning läbimõõt kraatri harjalt on kuni 80 meetrit. Kraatri põhi on pehme, sest seda katab umbes kahe ja poole meetri paksune turbakiht. Vahel on kraatri põhi vesine, kuivadel suvedel saab seal aga mõnusasti ringi jalutada.⁵ Ilumetsa Põrguhaud on armastatud ja atraktiivne turismisobjekt, kuhu saab minna turvaliselt laudteed mööda. Juba Põrguvärvad on kujundatud uhkelt puidust maokujuliste kaartega, laudteeääri aga palistavad skulptor Elmar Eriku puust välja tahatud lustakate põrguliste kujud ning matkaraja juures asuvas majakeses on huvilistele põhjalik teave selle kohta, kuidas kraater siia tekkis. Esimene matkarada Põrguhaua juurde avati juba 1955. aastal ning toonaste puuskulptuuride autor oli Vladimir Matõlin.

Foto 1. Elmar Eriku puuskulptuur Ilumetsa põrgurajal. Marju Kõivupuu foto 2021.

Mõiste “püha” tunnused hõlmavad maastikul üldjuhul erandlikke loodusmoodustisi, nagu kivihunnikud, kaljud, paljandid, koopad, kivid, allikad, ja nende sümbolväärtusi tähenduslike piiride osutajana (Anttonen 1992). Selleks ajaks, kui rahvapärimust hakati süstemaatiliselt kirja panema, oli “püha” tähendus muutunud ja mõjutatud suuresti kristlikust kultuurist. See võib olla üks põhjusi või seletusi, miks looduslikud, põrgupärimusega seotud koopad ei ole rahvapärimuses üldjuhul seotud pühaduse mõistega. Looduslike pühapaikade hulka on arvatud Matu põrgukoobas (vt ka Talvik 2020, <https://www.hiis.ee/kuva/2020-lisa/2020-lisa/tee-p-rgu-6258>).

Maastikul asuvaid kohti, mis näivad olevat kui sissepääsud teise ilma, allilma, põrgusse, tuntakse ka mitmel pool mujal maailmas. Tänapäeval on need populaarsed turismimagnetid, sest lisaks looduse vägevusele ning ilule ja/või inimeste kätetööle on need paigad pärimusrikkad, kus nii mõnelgi juhul tunneme ära motiivid, mida kohtame ka omamaises ja maalähedases põrgupärimuses.⁶

Käesolevas artiklis on fookus suunatud põrgule kui pärimuslikule maastikuelemendile ning põrgu-nimelistele kohtadele kohapärimuses ja kohaloomes; rahvajuttudel baseerivas algupärasel ilukirjanduses; turismimajanduses jne. Väidan, et aegade jooksul rahvasuust kirja pandud põrgu-teemalised kohalood kleepuvad maastikule või maastikku erineval moel, olgu selleks siis tüüpmotiividel põhinevate lugude taas- või uuskasutamine kohaloomes; pärimustekstidesse talletunud maastikukuvandi kinnistumine turisminduses ka siis, kui maastik ise on ammu juba muutunud jne. Maastikuliselt huviväärsed kohad vajavad ka atraktiivseid lugusid, see on kohaloomes üks võtmeteemasid.

Kohapärimust kui mõistet kasutan katusterminina suulise pärimuse sellele valdkonnale, mida on võimalik siduda mingite paikadega maastikul. Kohapärimuse hulka kuuluvad nii rahvusvaheliste motiivide kui ka lokaalse levikuga (koha)muistendid, mida mõningatel juhtudel on räägitud ka kui tõestisündinud lugusid. Kohapärimust kui inimese ja paiga seotust osundavat pärimusliiki on väärtustatud peamiselt paikkondlikku identiteeti loova ja toetava aspekti tõttu. Kogukonda ümbritsev maastik ei ole staatiline, vaid dünaamiline ruum, milles tekivad või luuakse kogukonna elu peegeldavad uued tähendused ning need kajastuvad ka maastikuga seotud pärimuses.

Põrgu – kas maastiku või usundivaldkonna termin?

Matu põrgu

Sehandlesama urg om sellesama jõe veeren, veel paar versta lõuna poole Matu mäe sehen. Et see urg väega kitsase lääb ja allapoole näitap minevat, nimetadas tedä Matu põrgu. (H III 16, 395 (4) < Tarvastu khk (1889))

Põrgust võib kõnelda õige mitme nurga alt: põrgu kui ürgne maastikuelement (liivakivikaljudesse uuristunud või uuristatud koopad, kaljulõhed, orud jne); põrgu kui mütoloogiline arhetüüp, allilm kui surnute ja pahatahtlike vaimolendite asupaik; põrgu kui patuste ja Jumala lähedusest ilma jäänud inimeste igavene karistusseisund, kuid samuti Jumala vastase viha väljendumine maapealses elus.

Etümoloogiasõnastikud seostavad sõnaga “põrgu” (murdeti ka *põrg*, *pergu*, *pirgu*, *pirgo*) kuradinimetused ja vandesõnad, nagu *pergel*, *perkele*, ning peavad neid balti laenuks, lähtudes neis keeltes tuntud äikesejumala nimest. Arvatakse, et sõna “põrgu” on tuletatud sõnast “pergel”, “pärgel” või “põrgel” (vrd soome *perkele* – kurat; leedu *perkunas* – pikne või piksejumal, kes muinasleedu usundis nuhtles pahelisi inimesi) (ETY 2012: pergel).

Teise seletuse kohaselt võiks sõna “põrgu” olla hoopis germaani laen, mille tähendused on seotud maastikuga või tegevusega (vrd näiteks vanaislandi *bjarga* – päästma, varjule viima; rootsi *bärja* – päästma, kindlustama; vanainglise *byrgan* – matma ja *borgian* – kaitsma, laenama; tšehhi *brh* – koobas). Ka on oletatud, et germaanitüvelise sõnaga on omakorda segunenud slaavi maastikuobjekti märkiv tüvi (vrd vene *beregú*) (ETY 2012: põrgu, <http://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=p%C3%B5rgu>). Sellised koopad, varju- ja peidupaigad on paiknenud üldjuhul mäenõlvas või kaldas, kuhu mindi varjule või viidi midagi varjule. Petseri linna, mis tekkis aja jooksul ümber samanimelise, algselt liivakivikoobastesse rajatud kloostri (rajatud 1473) kohanime üks võimalikke seletusi on selle pärinemine vanavene sõnast *нечѣра* ~ *неуѣра* ‘koobas’, mida tõendavat ka seal asuvate koobaste olemasolu (EKNR: Petseri).

Aja jooksul on põrgu hakanud tähistama kristliku maailmapildi kohaselt surmajärgset piinamis- ja karistuskohta või -asutust, mis vajas nime (Viitso 2006). Sellele tähendusmuutusele osutavad ühel või teisel moel ka meie rahvajutud. Tiit-Rein Viitso andmetel leiab “põrgu” esimest korda eesti kirjakeeles kasutamist kujul *porke* 1520. aastal nn Kullamaa käsikirjas.⁷ Wanradti ja Koelli katekismuses⁸ räägitakse juba põrguhauast.

Toponüümina sümboliseerib põrgu kauget, teistest inimestest eraldatud kohta, üksildast paika, kuhu satutakse haruharva. Tartumaal Peipsiääre vallas asub Põrgu-nimeline küla, kus nüüdseks elab vaid mõni inimene. Küla nimi lähtub arvatavalt talu nimest *Põrguavva* (kirjakeeles Põrguhaua), mis omakorda võiks tuleneda loodusobjekti tähistavast nimest. Omaaegses Tammistu vallas on olnud kaks Põrgu talu – *Põrguawwa* (1805) ja *Põrgua* (1834) –, mis 1930. aastatel ühendati Põrgunuka küla Tammistu vallaga (EKNR 2016: 516).

Kitse-, sita- ja pärapõrgu on üpriski populaarsed kohad nii mikrotoponüümikas kui ka rahvapärastes ütluses, kui on tarvis kedagi “pimedasse kohta” saata: *Mine õte kitse põrgusse*;⁹ *Kasi siit kitse põrgu või poe parem kassi saba*

*alla, kui mind seia tüütama tuled!*¹⁰ Mõnes rahvajutus on Kitsepõrgu see kõige viimane ja koledam koht, kus kõik patused keevad katlas ning vanakurat tor-gib neid seal oma suure vigla ehk hargiga (Loorits 1957). Rahvasuus on olnud Kitsepõrguna tuntud ka Tallinnas Harjumäe ja Toompea maa-alused käigud:

Nüüd juba ammu meheikka jõudnud ja seisukoha saavutanud tegelaste nooruspõlve närvekõditavamate elamuste sarja kuulusid veel retked “Kitsepõrgu” – Harjumäe ja Toompea alustesse võlvkäikudesse, mis tollal avalikkusele veel olid suletud. Kord “Kitsepõrgus” juhtus Kassisaba pois-tega niisugune lugu, et lõppesid küünlad ja poisid kottpimeduses enam ei leidnud keerulisest võlvkäikude rägastikust teed maapinnale. Alles paaripäevalise meelete ja nälgimise järele õnnestunud kassisabalastel tagasi pääseda maapealsesse riiki. (UL 1938)

Rahvapärimumes võib põrgu asuda ka taevapiiri taga – kui päike loojub, siis on ta põrgusuu ees. “Päike on põrgu värava suu,” on teatud öelda Viru-Nigula kandis. Uskumus, et päike ongi sissekäik põrgusse, on pärit ilmselt meie rahvausundi hilisemast kihistusest (vt ka Kuperjanov 2003).

Kes elavad põrgus ja kui vana on Vanapagan

Kariste Vanapagan elanu mäe otsan. Sääl om suur mõts ollu. Karksi vana-pagan ollu ta pääle vihane. Ja sis virutanu koodige, nõndat maa mütsun. Sis löönu suure augu maa sisse. Seda kutsutas Koodiorg. Sii org om kah ku kuut, seda muudu. (Sa tääd ju küll, kus si Koodiorg om. Noh, ku sa Abjast tuled järve man.) (ERA II 124, 615/6 (22) < Halliste khk (1936))

Etnoloog ja kultuuriloolane Ants Viires (1918–2015) on andnud artiklis “Kui vana on vanapagan?” põhjaliku ülevaate vanapagana nime kandva mütoloogilise tegelase kujunemisest. Viirese väitel on sõna “pagan” vanavene keelelaen, mis on tuntud kõigis läänemeresoome keeltes ning pärineb ladina sõnast *paganus*, mis algselt tähendas külaelanikku, maameest ning 2.–3. sajandil omandas sõna mittekristlase tähenduse. Viires peab nimetust “vanapagan” eesti keeles suhteliselt hiliseks ja viitab, et pagan kuradi tähenduses ilmus trükisõnasse alles 1818. aastal Hupeli sõnaraamatu teises trükis ning levis arvukate kuradi-eufemismide asemel 19. sajandi teises pooles avaldatud Kaval-Antsu ja Vanapagana lugude kaudu (Viires 1989). Kavalast ehk Vanapagana Antsust kogus rahvajutte Jakob Kõrv (1849–1916), kes avaldas aastatel 1885–1888 ajalehes Valgus Vanapagana juttude sarja, mis aitas kaasa Kaval-Antsu ja Vanapagana

populariseerimisele Põhja-Eestis. Vanapagana juttude populariseerijaks oli ka folklorist ja teoloog Matthias Johann Eisen, kes asendas rahva-juttudes paljudel juhtudel kuradi vanapaganaga (Laugaste & Liiv 1970).

Viires tõdeb, et selline mütoloogiline tegelane on unikaalne ning kahjuks pole võimalik kindlaks teha, kui kaugele ajas tagasi see nimetus ulatub, kuid kirjalikele allikatele tuginedes on ta olnud tuntud juba 1860. aastatel Põhja-Tartumaal ja Mulgimaal. Krabi Paganamaa muistendid on suures osas kirja pandud 20. sajandi esimeses pooles – 1930.–1960. aastatel.

Kõigis läänemeresoome ja balti keeltes on sõna “pagan” tuntud ja tähendab valdavalt mittekristlast, mitte roojast või ebapuhast, olles neutraalse tähendusega sõna, on veendunud keeleteadlane Tiit-Rein Viitso, kelle väitel on kirjalikes allikates teadaolevalt esimesena liivlasi ja lätlasi paganateks nimetatud Henriku kroonikas. Soome kirjakeeles on olnud sõna *pakana* esmatarvitajaks Mikael Agricola 1543. aastal. Viitso väitel on pagan ja kurat eesti keeles sünonüümidenä harva kasutusel (Viitso 2006; vt ka Kippar 1987).

Rahvaetümoloogiliselt peetakse vanapaganateks ristimata eestlasi, kes elasid teistest eraldatuna ning püüdsid vältida igasuguseid kontakte maailmaga, mis oli nende ümber muutunud. Selline lähenemine on tunnuslik ilmavaatele, mille kohaselt on mingi hulk eestlasi inimpõlvede väitel proovinud eemalduda rohkem või vähem teadlikult kristlikust kultuuriruumist ning elada oma arusaamiste järgi (vt lähemalt <http://maatundmine.estinst.ee/kohad/annemagi/vanapaganad-estni-rahvaluules/>). August Kitzberg on oma palju tsiteeritud kirjas Jakob Hurdale 1889. aastal seda samuti väitnud:

Mina arvan: vanapaganad olivad vanad eestlased, kes risti usku vastu ei võtnud ja üksikutesse kohtadesse ära põgenesivad. Nemad ehk tegivadki seal veidraid tempusi, et neid oma urkades rahule pidi jätama. Siis üteldi esiotsa: “Seal elab üks vana pagan (kes kristlane ei ole), pärast tegi luule ja ebausk vanapaganast kuradi.” (Laugaste & Liiv 1970: 25)

Muistendite ja muinasjuttude Vanapagan on suure jõuga kohtlane hiid, kes võib mõnel juhul olla ka inimeste suhtes vaenulik. Üldjuhul on ta siiski pigem rahumeelne tegelane, kes elab ja toimetab talupoja kombel oma igapäevast paganaelu oma pere keskel ja saab lihtsurelikega kenasti läbi. Rahvapärimuses on Vanapagan olnud nii mõnelgi puhul ka lastehirmutise rollis, et lapsed püsiks kodus ega läheks ohtlikeks peetud kohtadesse või kodust kaugemale omapäi uitama.

Vanapagan elab üksi või koos oma perega looduslikes orgudes, koobastes ja urgastes (põrgutes) ning metsas või soos ning tema arvatavad elukohad on saanud osaks ka kohanimedest:

Põrgu laan ja org

Riidaaja vallas vastu Vooru valda nimetakse üht suurt metsa Põrgulaaneks. Vanal ajal olla sääl metsas vanatonte palju elanud ja säält ka muisse kohtdesse öösisel ajal käinud. Vooru vallas, arvata kolm versta Põrgulaanest, on üks org, mida Põrguoruks hüütakse [---]. (E 55331 < Helme khk (1924))

Vanapagan kui loodushiid on kujundanud meie maastikku, mistõttu on temas nähtud ka triksterit – kavalat vembumeest, kes jätkab poolelijäänud loomistööd. Paraku jäävad ka Vanapagana enda tööd pooleli, olgu selleks siis sildade ehitamine või mõni muu tegevus. Saartel lahutab Vanapagan maad, tekitades väinu ja saari, Rõuge ümbruses lükkab aga maad kokku – nii sünnivad sealsed mäed ja järved.

Kikka järves on saar. Vanapagan tahtis silda üle järve ehitada, viis kivid sinna poolsaare peale. Kui piksevihma hakkas sadama, siis oli järve ära kadunud. Koolilapsed rääkisid nii ja näitasid neid kive. (RKM II 63, 404 (1) < Rõuge khk (1957))

Põrgud ja põrguhauad – kadunud maastikud

Vana-Kariste Koodiorus oli Vanapagane kodu, kus ta elas ja töötas. Siin vahetas ta leivalabidad tõiste oma vaimudega. Ühel päeval, kui ta leiva ahju oli lasknud, siis viskas ta labida Koodiorust Õisu Jõeorgu. Oli see sääl oma töö ära toimetanud, siis viskas ta labida vingudes tagasi. Koodiorus võttis Vanapagan labida jälle vastu ja viskas säält edasi Polli Mäkkistele, sest sääl koopas elas ka üks Vanapagana vaimudest. Nii vahetati leivalabidat edasi ja tagasi. Praegu kannavad need kohad veel muinasnimesid: Koodiorgu kutsutakse kohaks, kus Vanapagan leivalabidat vahetanud; Õisu Jõeorgu kutsutakse Õisu põrguks ja Polli Mäkkiste koobast Mäkkiste põrguks. (E 3863 (5) < Paistu khk (1893))

Kuigi inimestele tundub, et liivakivipaljandid ja neis peituvad koopad-urked on ajas suhteliselt püsivad maastikulemendid, pole see paraku nii – aeg ajalt paljandid puhastuvad ja varisevad, ning kunagised koopad, mis on seotud ka rahvajuttudega, hävivad.¹¹ Paljandite varinguid soodustavad ka inimesed, kes on pidanud vajalikuks kraapida liivakivisse oma nimetähti või midagi muud, tähistamaks oma külastust. Sellised varingud on üldjuhul prognoosimatud (LK 2021). Arhiividesse talletatud ja publitseeritud rahvapärimus aga konserveerib kunagised maastikud, ning need lood elavad oma staatilist elu edasi turismibrošüürides ja piirkonda tutvustavates teatmematerjalides.

Õisu põrguorg on näide tänaseks kadunud maastikust – suurem osa põrgukoobastest hävis 1960. aastal toimunud varingu järel. Saja aasta tagustel fotodel-postkaartidel kujutatud uhked ja suured põrgukoopad on aga muljet avaldavad. Sestap on arusaadav, miks neid tunti omal ajal rahvasuus kui Mulgimaa Taevaskoda.

Tartu kõrgema kunstikooli Pallas üliõpilane Elsa Pöld modelleeris 1938. aastal põrguoru liivakivipaljandisse reljeefse skulptuuri “Veekandja neitsi” (Sander & Helimets 2008). Kuju oli populaarne vaatamisväärsus ja pidas liivakiviseinas vastu aastaid. Skulptuurile sai saatuslikuks arvatavasti varing, mille tagajärjel olevat noore naise kuju kõigepealt peast ilma jäänud. Nüüdseks on sellest kaunist kunstiteosest järele jäänud vaid paljandil aimatavad kontuurid ning täies hiilguses võime seda omal ajal loodud unikaalset liivaskulptuuri näha vaid vanadel fotodel ja postkaartidel. (Loe ka MV.)

Koopad olid osa Õisu mõisa metsapargist, mille kohta on andmeid 18. sajandi lõpust. Parki olid rajatud jalutusteed, paviljonid, sillad, pingid, purded. Metsapargi suurim vaatamisväärsus oli aga põrgukoobas – avar ja uhke grott. Pargis olid avatud vaated nii paljanditele, Vidva ojale kui ka orujärvele. Praeguseks metsistunud pargi rajamist alustati 1770. aastate teisel poolel Georg Kuphaldti projekti järgi nn inglise stiilis ja see laienes kitsast iluaiast ümbritsevasse maastikku, kasutades oskuslikult ära looduse eripära. Õisu oli üks esimesi mõisu, mida ümbritsev haljastus kujundati uut moodi (Sander & Helimets 2008). Õisu mõisa peetakse tänapäeval üheks kaunimaks ja stiilipuhtamaks barokk-kompleksiks Lõuna-Eestis.

Foto 2. Paistu kkk Õisu (Vidva) jõeorg, liivast reljeefne kujutis “Veekandja neitsi”, autor Elsa Pöld u 1938. Foto: Viljandi Muuseum VM VMF 591:250 F.

Foto 3. Õisu põrguorg tänapäeval. Cornelia Kotto foto 2022.

Kui tänapäeval on aktuaalseks teemaks metsade lageraied, mis muudavad maastikke pöördumatult pikaks ajaks, hävitavad looduskeskkonda ja kultuuripärandit, siis tuleb tunnistada: pole midagi uut siin päikese all. 1930. aastatel oli kohalik rahvas mures, et Õisu mõisapark raiutakse samuti lagedaks, nagu see juhtus Loodi põrguoriga. Metsaühing pöördus Viljandi maavalitsuse poole palvega võtta Õisu park ja org kaitse alla (PM 1930). Õnneks võeti palvet kuulda ja praegu hõlmab kogu mitmekesisest kultuurmaastikku Õisu maastikukaitseala (vt ka RT I 2006, 26, 195).

Nähri põrgukoopad on näide maastiku muutumisest inimkäte jõul ja abil. Misesugused nägid välja Jõku jõe liivakivipaljandid enne seda, kui jõgi üles paisutati ning Nähri “päris” põrgukoobas vee alla jäi, mäletavad nüüdisajal vaid üksikud kohalikud (vt ka EG). Juba 1977. aastal, kui tuntud geoloog ja looduskaitse Ülo Heinsalu seal uurimistööd tegi, ulatus koopasuu napilt pool meetrit üle veepinna (Heinsalu 1987). Toona oli koobas päris suur: umbes kaks ja pool meetrit lai, teist samapalju kõrge ja sügav. Koopa tagaseinast läks edasi käik, mille põhjas vulises allikas. Kohalike inimeste mälu toetavad Nähri põrgutest vaid varasemad kirjapanekud ning paljud ei leiagi neid koopaid enam maastikult üles või on nad nende olemasolu ja asukoha sootuks unustanud (vt ka Akimova 2015).

Külarahvas teadis rääkida, et praeguseks on koopad suuremas osas kokku varisenud. Kahjuks ei suutnud minagi koopaid leida, sest Nähri talu lähedal asuvast sillast paarkümmend meetrit ülesvoolu oli näha vaid võsa ning ka jõe vesi oli külastamise hetkel võrdlemisi kõrge. Küll oli näha samas asuvat liivapaljandit. (Loim 2017)

Sellest, missugune nägi Nähri paljand välja nii umbes viiskümmend aastat tagasi, võib lugeda Heinsalu raamatust “Eesti NSV koopad”:

Sellest veidi maad allavoolu on Põrgu-Nähri pere kohal oru parempoolses nõlvas hulk pisikesi koobaskeldreid, mis asuvad üksteisest kohati vaid mõne meetri kaugusel. Jõe teiselt kaldalt vaadatuna näeme nende mustavate avade pikka rida, milline vaade on Eestis vist ainulaadne. Koopad on risttahukakujulised, kuni paar meetrit laiad ja 2–3 m kõrged. Kõigil koobastel on eesseina ülaosas kuni 0,8 m laiune ava. Osa neist on sisse varisenud. Need tehiskoopad on kaevatud peamiselt kartuli panipaikadeks. (Heinsalu 1987: 123)

Suulisele ajaloole tuginedes on Jõku jõe paljandisse uuristatud arvukaid koopaid kasutatud varasemal ajal nii vilja kui kartuli hoidmiseks ning keerulistel aegadel ka toidutagavarade peitmiseks. Need koopad asuvad teisel pool silda, allavoolu. Ka inimesed olla neis koobastes pärast Teist maailmasõda elanud, kui sõjatuli oli nende kodud hävitanud.¹² Pärimuse kohaselt algab sealsetest põrgukoobastest ka pikk maa-alune käik.¹³ Tegemist on tüüpilise rahvajutumotiiviga, mida paljude teistegi koobaste kohta teatakse rääkida. Legendi järgi olnud võimalik Nähri põrgust minna maa-alust käiku mööda Helme lossi ja/või Helme koobastesse.

Koodiorg oli kaitsealune org Mulgimaal Päigiste külas, kus asuvad Koodi-oru liivakivipaljandid. Sealsed kunagised põrgukoopad on aga tänaseks juba rohkem kui sada aastat tagasi kinni varisenud. Omaaegsete põrgukoobaste arvatavaid asukohti tähistavad mõisavaremetest itta kulgeva kaldajärsaku ja maanteest põhja poole jäävates sälkorgudes kaks väiksemat paljandit.¹⁴ Sissepääsu künagisse koobastikku tuleb otsida Vana-Kariste mõisa varemete juurest. Sälkoru seintes on koopateadlaste hinnangul uute koobaste tekkimine küll iseenesest võimalik, kuid seni sellest looduses märke pole (Tõnisson & Vellak 2015: 152).

Algselt loodusliku tekkega, allikate uuristatud, hiljem juba inimeste laiendatud ja korrastatud suur koobas võeti kasutusele Vana-Kariste mõisa õllelaona. Koobast olla aidanud suuremaks kaevata ka suveks mandrile tööle tulnud saarlased. Rahvasuu teab rääkida, et kõnealust koobast on varasematel aegadel, enne kui sellest sai orienteeruvalt 19. sajandi lõpul mõisa õllekelder, kasutatud

paopaigana (Heinsalu 1987: 99, 122). Et teha vahet omaaegsete põrgukoobaste ja mõisa kelderkoopa vahel, on admebaasides kasutusel nimetus Vana-Kariste tehiskoobas. Ürglooduse objektina on Koodiorg ja Vana-Kariste tehiskoobas võetud küll arvele, kuid mitte looduskaitse alla.¹⁵

Vanapaganate eluasemena on Koodiorg olnud väga populaarne ning muistendeid selle paiga kohta on kirja pandud heldelt, üks värvikam kui teine. Põrgukoobaste kohta käivaid muistendeid hakati rääkima ka sealse mõisa õllekeldri kohta – eks seegi ole rahvapärimuses üks põrgu sünonüüme ja Vanapaganal oli sealgi tegemist-toimetamist.

[---] *Kolmas Vanapagan Koodiorus elanud tasahiljukesi. Sagedaste tassinud ta mõisaherraste keldrivõtmed ära, kus ta siis üht ja tõist maiust nosimas käinud. Herraste toapoiss Mats olnud Vanapaganaga sõbramees, kes siis igakord herra palve pääle põrguhauas võtmede järel käinud. Abja metsast kippunud hundid sagedaste Vanapagana naha peale, kus ta siis igakord nende eest Kariste järve peidupaika pugunud.* (H III 28, 97484 (2) < E. Kitzberg (1896))

Kadunud maastike ja hävinud (põrgu)koobaste loendisse arvavad koopauurijad ka populaarse Tori Põrgu (Tõnisson & Vellak 2015), sest oma kunagise hiilguse on ta nüüdseks kaotanud.

Eestis ei ole just palju selliseid kohti, kus lähestikku asuvad nii põrgu, kirik kui ka kalmuaed. Tori kalmistu jääb kenasti kiriku ja põrgu vahele või – kui täpsem olla – põrgu peale. Selline huvitav religiooni- ja kultuurilooline maastik asub Pärnu jõe vasakul kaldal. 1959. aastal loodi sealsete liivakivipaljandite ja koobaste kaitseks kaitseala. Veebisaitide “Eesti geoloog” ning “Eesti 100 aaret” andmetel on paljandi pikkuseks mõõdetud 500 meetrit ning kõrguseks kuni 9 meetrit.¹⁶ Koopaid on kolm, neist suurim, sillapoolsem, kannabki Tori põrgu nime. Selle pikkuseks on mõõdetud 7 meetrit, kõrguseks 3 meetrit ning koopasuu laiuseks 3 meetrit.¹⁷ 1908. aastal langes Tori põrgust sisse 23 meetri pikkune käik ning aegapidi on koobas veelgi varisenud. Rahvasuus on räägitud sedagi, et Tori põrgut on kasutatud sõdade ajal pelgupaigana – sinna on pakku läinud inimesed ise, aga nad on peitnud sinna ka oma varandust (Heinsalu 1987: 108–112).

Seni teadaolevalt on Tori põrgut esimest korda kirjeldanud pastor ja literaat August Wilhlem Hupel (1737–1819) oma 1774. aastal ja 1789. aastal ilmunud ülevaateteostes,¹⁸ milles ta muu hulgas kirjutab ka sellest, et inimestel on kombeks kraapida liivakivisse oma nimesid või muid kujutisi.

Vaieldamatult on Tori põrgu olnud üks populaarsemaid vaatamisväärsusi juba ligi sada aastat tagasi. 1936. aastal kirjutatakse ajalehes Postimees, et Tori põrgu ukse ette tuleb panna valvaja:

Tori vallavolikogu otsustas Pärnumaa vaatamisväärsuse – Tori põrgu – anda Tori muuseumi valdusse. Viimase poolt palgati ametisse alaline puhtuse järele valvaja ja juhataja põrgusse. Uus Tori põrgu omanik tahab huvitava paiga ümbruse korraldada ja kaunistada ning mitmeti turistide soovidele ning nõuetele vastu tulla. Ka ehitatakse Tori põrgu ette kiosk. (PM 1936)

Tori põrgu (rahvasuus tuntud ka Kurjama augu või Kuradimäena) on talletunud kohalugudesse, kus tüüpmotiividena korduvad rahvapärased põrgu kujutelmad ning kus ei puudu ka hoiatused, et põrgurahvast ei maksa solvata, sest nad maksavad kurjasti kätte.

Kurjama auk

Tori Kurjama auku ei ole enne tohnd kedagi santi asja viia. Ükskord üks Tori mõisnik lasnd vana hobuse sinna ää kobida. Saand teese homiku: va hobuseroeu suurdes saalis laua pial, nuad-kahvled kõrves, süo ku tahad! (H II 21, 344 (4) < Tori khk (1890))

Põrgud kui pargikujunduselemendid

Helme põrgukoobaste kohta on rahvaluule kogumise käigus viimase saja viie-kümne aasta jooksul kirja pandud terve hulk toredaid kohajutte, mille kohaselt olnud Helme koobastik hiiglasuur ning sealt alguse saavad maa-alused käigud üsnagi pikad, ulatudes Pokardisse¹⁹, Helme kirikusse ja koguni Viljandisse. Ülo Heinsalu arvates pärineb Helme koobastiku põhiosa 18. sajandist ja on inimeste kaevatud. Sama meelt on ka pargiuurija Ants Hein ja teisedki koopauurijad (Tõnisson & Vellak 2015: 136–139).

Helme koobastest

Nee käigud on kaevatud ja peavad jõe alt välja tulema kuhugi. Pokardi orgu, et sealt toitu saadi tuua. Nee olliv vana eestlaste tehtu; sakslased tegid juba suuremad kindlused pääle ja seda rünnati jällegi. (KKI 34, 55 (6) < Tarvastu khk (1962))

Helme koopad olnud Helme mõisapargi ehteks, mille tähelepanuväärne ilu siinsete baltisakslaste mälestustes ja reisikirjades maalivad meie silme ette pilte pöördumatult kadunud kuldajast. Teisisõnu: kellele põrgu, kellele paradiis.

Foto 4. Vaade Helme põrgukoopast 2019. aasta oktoobris. Marju Kõivupuu foto.

Pidime selle lummava vaatepildi siiski jätma, sest suundusime mööda vankuvat purret üle kivide vahel voolava ojakese ja lähenesime kitsast rada pidi portaalivaremele. Sisenenud grotti, olime vaevalt jõudnud seal võbiseva tulukeseni, kui meie ees avanes pikk maa-alune käik, mida heledalt valgustasid kirjud lambid. Oli tunne, nagu viibiksin vanade roomlaste katakombides. Liikusime käigus vaikselt edasi, kõrvus üksnes omaenda sammude kaja. Siis hakkas kuskilt kostma õrna meloodiat, mis pidi tulema flöötidest ja oboedest, ent kui me lõpuks arvasime, et oleme jõudnud nende helide tekitajate lähikonda, katkes hääl äkitselt ja leidsime end hoopis koopa väljapääsu juurest – sealgi oli kõik samaldunud ja varjunud eaka kuusepuu ning selle all oleva lehtla varju. (Rennenkampff 1805)

Ka suur osa Koorküla mõisapargi uhketest grottidest ja käikudest ammu kokku varisenud ning ettekujutuse, mis ja kuidas seal kunagi oli, annavad meile toonaste inimeste kirja pandud mälestused.

Koorküla põrguhauad.

Nee om Põrguhavva, seantse maa-alutse ruumi; nüüd on ta vahepealt kinni lännu. Enne käis Laikaska ala vällä. Oli suur ruum olli, suur ruum iki. Koorkõla põrguhavva. Selle sõja ajal on nad kinni ajanu (sõda 1941–1945). (KKI 34, 151 (10) < Helme khk (1962))

Sõdade ajal on ka Koorküla koopaid tõenäoliselt kasutatud varjupaikadena, kuid oma parimatel päevadel olid need mõisapargi ehteks. Koopasuude ette käisid ukсед ning muist maa-aluseid käike-labürinte oli telliskivimüüriга toetatud-vooderdatud. On arvatud, et koobastik hõlmas tubli veerand hektari suuruse maa-ala. Koobastikul on olnud vähemalt kolm sissepääsu: üks Koorküla mõisa juures, teine eemalasuva Sepa talu juures ning kolmas praeguses kohas, ehk see, mis tänaseks on säilinud. Enam-vähem sada aastat tagasi kirjutab Gustav Vilbaste, toona veel Vilberg (1885–1967), tuginedes kohaliku kooliõpetaja Gustav Ruudu mälestustele, et 1870. aastatel olnud koobas veel terve ja ilus, umbes neli meetrit lai ja kolm meetrit kõrge. Kohalik mõisnik hoidnud koopa ja selle ümbruse kenasti korras: sinna viinud hooldatud teerajad, koopa ees olnud istumiseks mõeldud pingid ning liivapaljandisse olla lõigatud inglise pea ja raudrüütli kuju (Vilberg 1921).

Baltisaksa mõisnik Alexander von Rennenkampff on oma mälestustes kirjeldanud, kuidas maa-alused käigud ja saalid olid dekoreeritud ja sisustatud ning kuidas suuremas saalis einet võeti – see iseloomustab 19. sajandi alguse mõisakultuuri ja toonast pargimaastikku:

Seal äratas meie tähelepanu kaljukoopasuu, kust paistis vaid nõrka valguskuma. Sisenesime koopasse, sattudes justkui mingisse erakukongi, mida valgustas vaid tuhm alabasterlamp; selle asuniku kasinuvandele ei viidanud siiski miskit muud, kui üksnes pehme samblaiste, mis näis ka meid manitsevat täielikule rahule ning nautima vaikust, mida eksitas üksnes kaugelt kostev kosekohin; samuti pidi keskendumist, mõtlust ja hingekosutust soodustama sealsamas kõrval leiduv väike raamatukogu. [---] Tore oli leida sealt kõrvalt aga ka üks, mis viis hoopiski värviliste laternatega valgustatud maa-alusesse käiku. See harunes eespool mitmeks haruks, igaiüks omamoodi vaimurikkalt dekoreeritud, kuid ükski neist ei viinud meid kuhugi välja. Et meil polnud selle labürindi plaani, ekslesime seal üpris kaua ikka ja jälle ühte ning samasse kohta välja jõudes. Lõpuks, olles juba proovinud ka igasuguseid abivahendeid, sealhulgas proovinud läbitud teed märgistada, avastasime ühest kõige pimedamast nurgast vanaegiptuse stiilis ukse, mille taga mustas pime käik. Täis põnevust sisenesime sinna ja sattusime selle lõpus veel teiselegi uksele, mis üllatuslikult peaaegu iseenesest lahti läks, lastes meid ilusasse saali, mille seinääri palistas polsterdatud diivan ja mille keskel seisis kenasti mitmesuguste suupistetega kaetud laud, kus ümber kogu ülejäänud seltskond meid juba ootas [---] (Rennenkampff 1827, tsit Hein 2006)

Koobas langenud sisse 1920. aastatel, seega siis enam-vähem täpselt sada aastat tagasi (Vilberg 1921; vt ka Heinsalu 1987). Ka Vilbaste juhhib tähelepanu Koorküla koobastele kui huvitavale vaatamisväärsusele kodumaa looduses:

Tal on kaks suud, üks tuleb parki, teine mõisa juurde välja. Maa-alune käik on umbes ühe vakamaa pikkune ja nii ruumikas, et kaks inimest kõrvuti lähedasti püsti käima mahuvad. Peakäigust lähtuvad kaks kõrvalkäiku. Esimene on juba ammu sisse kukkunud/varisenud, seepärast ei tea, millega ta lõpeb, kuna teine viib suurde ruumikasse saali, mille läbimõõt on umbes 3 sülda igapidi. (Vilberg 1920: 59)

Maastiku konstrueerimine – Paganamaa

Rõuge kihelkonnas Krabi asunduse Läti piiri äärne maa-ala on mägine, mida kohalik rahvas nimetab Paganamaaks. Paganamaa on Lätimaast eraldatud mitme järjestikku asetsevate nn. Kikkajärvedega. Järvedest eemal Paganamaal leidub kolm süvendit, millest üht nimetatakse Vanapagana magamisasemeks, kahte aga tema jälgedeks. Mainitud süvenditega on ühenduses Kuradi-Maiekõsõ²⁰ muistend. (RKM II 12, 541/3 (7) < Rõuge khk (1946))

Paganamaa on esinduslik näide sellest, kuidas maastikuga seotud muistendi- ja hiiupärimus on edukalt rakendatud kohaloome-vankri ette: atraktiivne mütoloogiline tegelane, viimase jääaja järgne “maastikuarhitekt” Vanapagan on andnud oma nime tervele piirkonnale ning tõrjunud omaaegsed vähem atraktiivsed kohanimed kasutusest kõrvale.²¹

Paganamaa nime populariseerijaks on olnud sealsed looduse- ja kultuuriinimesed. Kohalik metsamees, looduskaitseja ning kodu-uuriija Vello-Taivo Denks (1936–2004) andis märkimiväärse panuse Paganamaa tutvustamisel (Denks 1978), hoidmisel ja kaitsmisel ning rajas Paganamaale ühe esimese tähistatud matkaraja Eestis. Tema eestvõttel sai Paganamaast 1962. aastal maastikukaitseala.²² Praegu on Paganamaa üks loodusturistide armastatuid kohti. Iga aasta juulikuu teisel laupäeval toimuvad Krabi külaseltsi ning Paganamaa Arendamise MTÜ korraldatavad Paganamaa päevad,²³ mis on oodatud sündmus nii kohalikele kui ka kõigile huvilistele Eestis ja kaugemalgi.

Paganamaalt on pärit ka Lõuna-Eestis hästi tuntud kooliõpetaja ja kirjanee Julius Ungru (1910–1999), kelle kirjalikes mälestustes on Paganamaa kesksel kohal:

Olen sündinud Paganamaal. See on Võrumaal Krabi vallas Läti piiri ääres. Paganamaa on mägede, orgude, järvede ja legendide maa. Paganalegendidest on ta nimegi saanud. Legende räägiti nii elavalt, et väikese poisina neid uskusin. Ma arvasin paganalapsi meie puuriitade sees elavat. Tahtsin ühte paganapoissi kinni püüda, tuppa tuua, sabapidi laua jala külge siduda, et ta ära joosta ei saaks ja ta karva silitada ning sarvenukke sügada. Ühel hommikul läksin tasakesi puuriitade juurde ja pistsin käe kahe puuriida vahel olevasse õõnde. Sõrmede vahel tundsin midagi pehmet end liigutavat. Krapsasin käega sellest kinni ja tõmbasin välja. Aga, oh õnnetust, see oli meie oma valge kana, kes oli sinna salapesa teinud.²⁴

Geograafiliselt asub Paganamaa Võrumaa lõunaservas Haanja kõrgustiku edelaserval praeguses Rõuge vallas ning jääb Krabi külast edelasse. Paganamaa lõunapiiriks on mööda Eesti-Läti piiri kulgev Piiriorg, mis poolitab Kikkajärve, Sarapuujärve, Liivajärve ja Mudajärve ning lahutab Haanja kõrgustiku Alüksne kõrgustikust. Selle mandrijää sulavee uuristatud 40–45 meetri sügavuse uhtoru põhjas asub Paganamaa järvede ahelik. Kui umbes 12 000 aastat tagasi hakkas praegune Eesti ala mandrijääst vabanema, oli Paganamaa üks esimesi piirkondi, mis jää alt välja sulas. Piklikud sulglohud ehk sõllid, mida rahvasuus tuntakse Vanapagana jäljehaudade või -asemetena, on samuti tekkinud mandrijää taandumisel. Need umbes 10–15 meetri sügavused lohud on praeguseks soostunud ning nende servad võsastunud. Kui püüda maastikku lagedana ette kujutada, võiksid piklikud sõllid kõrgemalt vaadates tõepoolest meenutada kellegi hiiglaslikke jalajälgi.

Esimene Vanapagana jäljehaud on kinnine sulglohk, mille põhjas püsis vesi ja mida kohalikud kasutasid linaleoauguna. Teine jäljehaud on suurem, umbes 50 meetri pikkune ja 30 meetri laiune, kolmas aga teistest veidi väiksem. Metsastuma hakkas Paganamaa nõukogude ajal pärast Teist maailmasõda, põhjuseks kehvad ja keerulised põllundusolud ning ääremaine asupaik, mistõttu inimasustus ajapikku hõrenes ning koos sellega vähenes ka inimtegevus. (Palu 2016)

Mineva-aastal käisin seal [= Krabil] võsa lõikamas, siis näidati Pagana jälgi, oll seal üle mäe läinud. (RKM II 63, 287 (1) < Antsla rajoon (1957))

Kuni 1920. aastateni oli Paganamaa ametlik nimi Trumbipalu. Nii on see kirjas vanadel kaartidel ning nii on see säilinud mikrotoponüümide kombinatsioonides, näiteks Trumbipalu Mudajärv. Trumbipalu kohanimena on käibelt kadunud. Paganamaa nüüdisaegse rööpnimena on levinud Krabi – külanimi, mis on eesti keelde mugandunud saksakeelse karjamõisa *Grabbenhoff* nimest.²⁵

Kuna Paganamaa paikneb Eesti-Läti piirialal, on seda paika ja selle piirkonna nime seostatud lisaks Vanapagana tegevusele inimestega, kes pole olnud kuigi seadusekuulekad ning on tsaariajal ja hiljemgi tegelnud puskariajamise, hobusevarguse ja muude kahtlaste asjadega ning leidnud siinsetest suurtest metsadest seadusesilma eest varju. Viimased olla aga omakorda kirunud, et on alles üks pagana maa! Sellised rahvaetümoloogilised kohanimeseletused on samuti osa kohaloomest.

Paganamaal on palju aunimesid. Mõni ütleb, et Paganamaa sellepärast, et seal Vanapagana jäljed. Mõni, et sellepärast, et seal elas palju lolle ja vargaid. Veel nimetatakse Arnoldi riik. Õige nimi on Trumbipalu. (RKM II 63, 403 (1) < Rõuge khk (1957))

Arnoldi riik – kõik, kes vargad või valitsuse eest kõrvale hoidsid, elasid Pagana-maal. Mis varastati, see sinna viidi, otsima minna ei tohtinud, siis sai tappa või varastati sind ennast paljaks. Kiriku liikmed nad ei olnud, kirikus ei käinud, mõisale ega vallale maksu ei maksnud, nagu omaette riik. (RKM II 63, 444/445 (18))

Paganamaaga seotud muistendipärimuses on Vanapagan sillaehitaja, kes püüab üle Kikkajärve silda ehitada, et oleks mugavam ja otssem sugulastel Lätis külas käia – muidu mine ringiga ümber järve või uju otse üle:

Seesama Vanapagan, kes Abrukal pähklid otsimas käis, tahtis Krabi vallas üle Kikka järve ehitada kivist silda, kuid see ei õnnestunud. Silda tahtis ehitada selleks, et ümber järve oli tülikas Lätist Eestisse tulla (sellel olid veel kubermangud). Vanapagan hakkas tööle keskööl, et teda ei tülitataks. Korjates kive nurmedelt, läks kaua aega. Jõudes Kikka järve lähedusse ühe mäe ligidale (Voročka), kuulis ta kukelaulu. Vanapagan kiirustab ja tal lõhkeb püksiharu, kuhu kivid kogutud, ja kivid kukkuvad kõik välja Voročka mäele. Ka praegu on veel kivid sääl. (ERA II 244, 251/2 (5) < Rõuge khk (1939))

Krabin Kikka järve man on lõpmata kivi' riidan. Juudas ol' tahtnu järvest silda üle tetä, ol' püksiharuga vidänu noit kivve, ommaki katte riita pükstest puistatu. Ol' tulnu viimane kord, tulnu hiiglasuur pikse, ol' põrutanu taad Vannapoissi, oll' jäänü sild tegemata, ol' lännü är põrgu. Sääl omma kõrge mäe'. Ma ole sääl karjan käinü, ma kai, siis seletiva. (RKM II 63, 281 (2) < Rõuge khk (1957))

Paganamaa inspireerib kohalikke inimesi jätkuvalt looma ka uusfolkloori, üheks lähtepunktiks ikka võrukeste-lätlaste suhted ehk kes kellele ära teeb, kes on nutikam ja teisest kavalam. Ostnud Eesti ja Läti vanapaganad kahe peale ühe kitse, kuid ei suutnud teda kuidagi omavahel ära jagada. Otsustasid siis, et pool kitse peab jääma Eesti ja teine pool Läti poolele. Läti vanapagan küsinud Eesti vanapaganalt, kumba poolt too tahab. Eesti vanapagan tahtis esimest poolt, sest siis ei pea pabulaid koristama. Mis sai Läti vanapaganal selle vastu olla – naaber toidab kitse, tema saab aga piima ja sõnnikugi väetiseks.

Põrgupärimus aja- ja ilukirjanduses

*Pühalepas Hiiumaaila
Leidub panka paekivine,
Kallas kõrge kaagu poolla.
Pangas on kolusid palju,
Voo uhutud urka'ida,
Kitsekamberid kivisid.
Üksi neist kivikolusta.
Koopa'ista kaljusista,
Kõrge kalda kamberista,
Uuristatud urka'ista.
Hüütakse kojaksi Hiiu,
Kuratite kamberiksi,
Pajaksi Vana Pagana.
(Grünthal-Ridala 1930: 45–46)*

Hiiumaa Kallaste panga Vanapagana on “laulu sisse” pannud poet ja rahvaluule uurija Villem Grünthal-Ridala (1885–1942)²⁶ ballaadis “Kurati paja”, mis ilmus 1930. aastal Noor-Eesti Kirjastuse väljaandena kogus “Sinine kari. Kogu ballaada ja legenda”. Kogumiku kõik ballaadid on rohkem või vähem inspiratsiooni ammutanud Eesti rahvapärимusest.

Vahtrepa maastikukaitsealal metsa peitunud umbes 400 meetri pikkune ja kuni kümne meetri kõrgune paekallas kerkis merest umbes paar tuhat aastat tagasi. Paekalda sees on näha murrutuskoopaid ehk kulpaid²⁷, millest suurim asub keskmises paekalda lõigus ja selle kõrgus on pisut üle meetri, laius veidi üle kolme meetri ja sügavus umbes poolteist meetrit. Just nendes kuldastes on asunud rahvapärимuse kohaselt Vanapagana sepikoda – vähemalt on sellekohast pärимust nimelt siitkandist üles kirjutatud, mitte Peipsi ääres asuvast Kallastest või selle ümbrusest.

Muistendipärimuse põhjal tundub, et Hiiumaa on olnud Vanapaganale üsna meelepärane elukoht, igatahes leidub siin palju tema tegevuse jälgi.

Hiiumaa Kallaste pank: Kallaste pangas on mäekülje sees suur koobas. See olevat Vanapagana sepakoda. Mitmed inimesed, kes säält pimedas läbi on käinud, on sealt koopast raua kõlksumist kuulnud ja praegugi ei julge ebausklikud inimesed sealt pimedas ega üksinda mööda minna. (ERA II 229, 379 (11) < Käina khk (1939))

Eestis asub mitu Kallaste pank, neist enimtuntud Peipsi-äärses Kallastes, kus paljandub Eestis kõige pikemalt ja mõnes kohas koguni kaheksa meetri kõrguselt keskdevoni Aruküla lademe punane liivakivi. Tänapäev Peipsi veeres asuvat Kallastet tutvustavad reisijuhid annavad teada, et koobastes olevat muistendite järgi asunud Vanapagana sepikoda (vt <https://www.puhkaeestis.ee/et/kallaste-pank-1> – 24.11.2022). Kallaste piirkonna kohapärimusest sellist muistendimotiivi paraku ei leia.

Maimu koobas ehk Mäkiste (Mägiste)²⁸ põrguhaud asub praeguses Viljandi maakonnas Mulgi vallas Allaste külas Mäkiste talu maadel. Koobas ja selle seinte paljandid on võetud ürglooduse objektidena looduskaitse alla.²⁹ Esimesed kirjalikud teated Mäkiste põrguhaua kohta pärinevad 19. sajandi lõpust, kui Jakob Hurda (1839–1907) eestvõttel käis Eestis hoogne rahvaluule kogumine. Loodusteadlased uurisid koobast põhjalikumalt pärast Teist maailmasõda, 1950. aastate lõpus. Esimestena kirjeldasid koobast Elga Mark-Kurik (1928–2016) ja Anne-Liis Kleesment 1958. aastal (https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=947396438). Muistendipärimuses on Karksi kant tervikuna ning Maimu koobas sealhulgas olnud üks vanapaganate armastatud elupaiku, nagu ka sealsed teised ümberkaudsed põrgud.

Põrgupärimusega seotud rahvajutumotiivid kajastuvad ka August Kitzbergi suuresti rahvapärimusel ning rahvusromantilisel ajalookäsitlusel põhinevas jutustuses “Maimu”, mis oli teadupoolest kirjaniku esimene trükkis ilmunud teos. Kitzberg tundis suurt huvi kohaliku pärimuse vastu ning ka tema lähisugulased olid üpris usinad rahvaluule kirjanikud. Nii on tema venna Jaani poeg Ernst Kitzberg (1865–1942) saatnud Matthias Johann Eisenile kohalikkude vanapagana-pärimust (vt EE: Kitzberg, Jaan).

Vanapagana-juttude Karksi-kandi motiivid on oma raamatus “Muinasaja teadus eestlaste maalt” kokku võtnud muinasteadlane Jaan Jung:

Selle oru kaldad on kaunis kõrged, aga pealt tasased põllumaad. Nende kallaste sees on ka suured koopad olnud, millede sees vanapaganad ööldakse olla elanud. Üks niisugune koobas on oru kalda sees lõuna pool

lossi ja kirikut, ja teine 5 versta lossist põhja pool. Polli Mäkkiste talu piiri sees. Nende kumbagite sees olla vanapaganad elanud. Kui nende naised leiba olevat teinud, siis olla need leiva labidat ikka üksteisele kätte visanud, sest et neil kahe perekonna peale üks leiva labidas olla olnud. (Jung 1898: 26)

Jungi üleskirjutustele osutab ka meie koobaste uurija Ülo Heinsalu, tõdedes, et ilmselt on sealkandis põrgukoopaid või põrguauke olnud kunagi mõnevõrra rohkem, kui meie maastik ja mälu tänaseks mäletab:

“Halliste jõe oru kaldal kahe penikoorma maa pääl, s.o. Karksist kuni Vana-Karisteni on neli põrguauku mäge. Esimene on teiselpool Karksi vana lossi ja kirikut, teine Polli mõisa all Mäkiste talu kohal, kolmas Abja mõisa ligidal kõrtsi taga ja neljas Vana-Kariste koduorus. Nende mägede sees olevat ennemuiste vanapaganad elanud. Kui nende naised leiba olevat teinud, siis olevat Abja põrguhaua vanamoor leivalabida üle jõe Kariste koodiorgu, sealse vanapagana moori kätte visanud ja see säält jälle tagasi, kui teisel tarvis; samamoodi olevat ka Karksi ja Mäkiste vanapagana moorid üksteisele leivalabidat visanud, kui leivategu käsil, sest kahe pere peale olnud üks labidas. Nimetatud koobastest on nüüd alles vaid Mäkiste põrguhaud.” Sokaoru koobast Jaan Jung ei nimeta. Arvatavasti ei olnud seda enam tema eluajal. (Heinsalu 1987: 95)

Foto 5. Maimu koobas Polli Mäkkiste talu maa peal. Karksi “põrgutare”. ERMi fotokogu 362-96-1.

August Kitzbergi (1855–1927) draama “Kauka jumal”, mis esietendus 1912. aastal Vanemuise teatris ja ilmus raamatuna 1915. aastal, on ajatu. Kitzbergil seisis Mogri Märdi tegelaskuju luues silme ees Pöögle Lopa³⁰ talu peremees Lopa Märt Erg (1853–1936), kelle maadel toimuvad nii näidendi sündmused kui asub ka Lopa põrgu.³¹ Lopa naabertalu on aga Everti, kus elas Kitzbergi vennatütar, ning just Everti talus kirjutas Kitzberg ka näidendi esimese variandi. Esimene teadaolev kirjeldus Lopa paljandist ja koopast on suhteliselt hiline – see pärineb aastast 1984 ning selle tegi Ülo Heinsalu (1987). Koobas on kantud Eesti ürglooduse andmebaasi ning on looduskaitse all. Geoloogiahuvilised võivad kohapeal imetleda Aruküla lademe Tarvastu kihtide punakaspruuni liivakivi. Paljand on umbes 5 meetrit kõrge ning koopa käigud suhteliselt pikad.

Kord juhtunud Vanapagan Ahja jõe äärde. Ilusad kõrged kaldad meeldinud talle väga ja ta otsustanud sinna elama jääda. Kuid peavari puudus. Jõe ääres metsa kasvamas küll, aga Vanapagan ei tahtnud maa peale ehitada – inimesed näeksid ta maja, tuleksid tülitama. Siis hakanud ta kaldast väikest urgast kaevama ja järjest sügavamale jõudes teinud ta endale maa alla hulga tube, ühe kaunima kui teise. Uus kodu meeldinud Vanapaganale nii, et ta selle Taevaskojaks nimetanud. Ilusates tubades võis rahulikult elada, siia ei tulnud tülitama ei pajuvasikas ega Kaval-Ants. Leivasaamisega olnud Vanapagan Taevaskojas natuke kimbub. Jõe kaldale rajatud põld andis küll vilja, aga jahvatada polnud kusagil. Siis otsustanud Vanapagan veski ehitada – ja kohe ka parajat paika otsima. Kõige paremini meeldinud veskikohaks Lääniste, kuhu ta kandud kokku hulga materjali, toonud lodjaga kive ning hakanud ehitama. Tuulispask, nähes Vanapagana toimetusi, otsustanud talle vingerpussi mängida. Tuulispask võtnud jõu kokku, tormanud poolelioleva veski kallale, raputanud kõigest jõust. Palgid lennanud kus seda ja teist. Keset jõge jäänud veskist järgi vaid suur nurgakivi. Rahvas nimetab kivi Tondi- ehk Juudakiviks. Vanapagan aga jätnud veski ehitamise pooleli ja lahkunud Taevaskoja koobastest. (Raieste 1981: 37–39)

Liivakivipaljandid ja nende sees asuvad koopad on inspireerinud mitmeid inimesi looma rahvapärimusele toetuvaid kirjanduslikke lühilugusid vanapaganate elust nii nagu seda on teinud Kagu-Eestist pärit kodu-uuri ja ajakirjanik Heino Raieste (kuni aastani 1936 Tsakko/Tsäkko; 1928–2018) siintsiteeritud tekstis. Nõukogude ajal oli selline viis rahvapärimust populariseerida üsnagi levinud. Rahvapärimusele tuginevaid kirjanduslikke lühipalasisid või rahvasuust kogutud tekste avaldati kohalikes ajalehtedes ning üht või teist paika tuvustavates raamatukestes.

Kokkuvõtteks

Mäkiste mäe sees on üks koht, üks koobas, üteldi, et Vanakuradi koobas. Seal on ta kivisid kandnud ja teed teinud ja. Aga ma ei ole selle sisse enam uskunud pärast seda Maimu-raamatu lugemist. (RKM II, 169/70 (2) < Karkski khk (1961))

Maastik on alati olnud dünaamiline, muutlik ja kaduv ning ta jääb selliseks nii kujutlustes kui ka materiaalse keskkonna poolest. Muutumise üle elanud tunnismärgid ja nende mõistmine on mineviku- või maastiku-uurimise sügavaim huvi ja eesmärk (Clark & Darlington *et al.* 2003). Looduslike tingimuste ja ümbruse muutumine võib kaasa tuua (ja sageli toobki) uute pärimuspaikade tekke ja vanade unustamise. See kehtib täiel määral ka põrgupärimusega seotud koobaste kohta.

Eesti, iseäranis Lõuna-Eesti maastikku ilmestavad nii mõnedki kaunid ja vaatamisväärsed paigad, kus paljandub liiva- või paekivi ning mille nimes leidub sõna “põrgu”. Nende kohta on rahvasuust üles kirjutatud toredaid teke- ja seletusmuistendeid ning kohalugusid. Paraku on aeg ja emake Loodus muutnud üksjagu paljude põrgu-nimeliste kohtade väljanägemist. Nii mõnedki liivakividesse uuristunud või inimeste uuristatud põrgukoopad on aja jooksul sisse langenud ning nende omaaegsest toredusest, mis on virgutanud ammustel aegadel elanud inimeste vaimu, saab aimu vanu fotosid vaadates – muidugi juhul, kui neid leidub – või rahvapärimusel põhinevaid tekste lugedes.

Rahvapärimest põrgukoobaste ja -haudade kohta on kirja pandud suhteliselt ebaühtlaselt. Palju teemakohaseid muistendeid pärineb suuresti võrdlemisi hilisest ajast – 1950. aastate lõpust, 1960. aastate algusest, kui folklorist Ellen Liiv ja tema kolleegid valmistasid ette Vanapagana-muistendite köidet ning kogusid selle tarvis ka Vanapaganaga seotud rahvapärimest (Laugaste & Liiv 1970).

Loodusteaduslikus võtmes on Eesti koobastest kirjutanud põhjaliku ülevaate geoloog ja looduskaitaja Ülo Heinsalu (1928–1994). 1987. aastal ilmunud raamat “Eesti NSV koopad” sisaldab andmeid aastatest 1961–1984, mil autor uuris ja mõõdistas devoni ajastu liivakivikoopaid. 2015. aastal ilmus kirjastuse Varrak sarjas “Roheline Eesti” Andres Tõnissoni ja Ain Vellaku koostatud “Eesti koopad”, mis on huviväärne lugemisvara kõikidele koopahuvilistele.

Mida lähemale meie ajale, seda enam põimuvad kohapärimuses kirjalik ja suuline. Kirjalikeks allikateks võivad olla nii ilukirjanduslikud kui (populaar) teaduslikud trükised. Kirjalik mälu säilitab ja toetab, kuid samal ajal ka korigeerib suulist mälu. Olgu selle ilmekaks näiteks folklorist Ellen Liivi (1930–2010) üleskirjutused välitöödelt, kui ta kogus muistendid Vanapaganast:³²

[Küsisin Mäkiste põrguhauda. Juhatab. Küsin, mis sellest räägitakse.]

Üteldakse, et see on Maimu koobas.

[Küsin, miks nimeks põrguhaud?]

Vanarahvas rääkis, kas tõsi on, ei tea:

Kaks Kuradit olid elanud, üks seal, teine siin Karksi põrguhauas ja olid üksteist levapätsidega pildund.

[13-aastane poeg vahele:] *Leivalabidaga ikka. Ma lehest lugessin.* (RKM II 104, 212/3 (1) < Abja rajoon (1961))

Liivakivipaljandid ja nende sees asuvad koopad inspireerinud looma rahvapärimusele toetuvaid kirjanduslikke lühilugusid vanapaganate elust. Rahvapärimusele tuginevaid kirjanduslikke lühipalasisid või rahvasuust kogutud tekste on avaldatud ka kohalikes ajalehtedes ning üht või teist paika tuvustavates raamatukestes. See viimane oli tunnuslik nõukogude lähiminevikule, kuid ka 19. ja 20 sajandi vahetusel ja hiljemgi oli rahvapärimuse publitseerimine ajalehtedes üsna tavaline.

Teisalt pakub suuline pärimus ja/või suuline ajalugu meile jätkuvat mõtteainet inimeste maailmamõistmise, loovuse ja ajaloolise tõe skaalal. Veel 1960. aastatel rääkisid vanemad inimesed sageli, et põrguhaudades ehk liivakoobastes on sõdade ajal sinna pakku läinud inimesi surnuks gaasitatud.

Räägitakse mingisugustest sõdatest, mis olevat olnud sääl kandis, sest sääl olevat ka tarvitusel olnud mingisugused gaasid. Kes elanud koobastes, neist jäänud kõik järele, aga kes hakanud koobastes vanduma ehk kaklema, see saadetud kohe koobast välja.

Koopad on algus otstest kaunis mahud, otsa kõrgus 1–1,5 m ja laius umbes kuni 1 m. Mõne koopa auk on veel praegugi ilusti säilinud, auk on ka mõne otsa päält kividega välja ehitatud ja on ka ennemini olnud ukсед ees.

Koopad on arvata pärit rauaaajalt. Koopas on olnud ka erilisi allikaid, mis on praegu ummistunud ja ei anna vett, allikad olid olnud ka veel ilusasti välja ehitatud kaevu sarnaseks, neljast puust kõrvuti asetatud, et vett ei jookses maha siis oli ka selle jaoks väike punn peale asetatud. Et vett oleks tarvituse korral kätte saada, siis võeti punn pealt ja vett tuli niipalju kui sooviti, praegu ei ole koopast leida enam rahva jutu järele kirjeldatud kaevukesti leida, kui siiski on ka koopas rahva jutu järgi võimalik leida saale, mis on laiemad kui koopa m[uu] osa. Praegu elavad koopas nahkhiired.

Märkus: koobad on pärit juba vanemalt ajalt, neid on tarvitatud ka veel raua-ajal kus on ehitatud avaus kividega ja pandud rauast hinged külgi ja uks ette. (ERA II 242, 615 (1) < Helme khk (1939))

Nüüdisaegses globaliseerivas maailmas muutub üha tähtsamaks maastike mitmekesisuse säilitamine, kohavaimu ja -tähenduste otsimine ning kohaliku ja omapärase rõhutamine, mis on otseselt või kaudselt seotud tänapäevase kohaturunduse ja turismiga ning rahvusliku identiteedi (re)konstrueerimisega. Maastikul asuvate pärimismälestiste ja mälupaikade kaudu peegelduvad otseselt või kaudselt ka inimese ja looduse suhted ning väärtushinnangud (Rønnow 2011). Nii on ka maastiku ja pärimuse suhete uurimine on 21. sajandil Eestis üks trenditeemasid, selle uurimise ja kirjeldamisega tegelevad erinevad huvigrupid, väärtustades ja publitseerides suulise ajaloo, kohapärimuse kogumise, kohapärimust kajastavaid tekste, kodanikuühenduste, omausu (taas) elustamise jpt. tegurite kaudu.

Põrgukoopad kui pärimismälestised pole maastikupärimuse-diskursuses 21. sajandi Eestis nii-öelda eeslaval, vaid selle on hõivanud looduslikud püha-paigad. Kuigi ka põrgukoopad on topograafiliselt liminaalsed või anomaalsed paigad, ei kuulu nad pärimuspõhiselt “püha” mõistealasse. Seega võib väita, et paikade religioosne, sümboolne ja sotsiaalne tähtsus ja tähendus maastikul avaneb maastiku kui idee diskursuse kaudu, mille kohaselt maastikul leiduvate paikade või objektide iseloomustamine ja väärtustamine on esmajoones tõlgendamise ning ettekujutus(t)e küsimus.

Tänu sõnad

Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri grandil PRG398 raames.

Lühendid

EELIS – Eesti looduse infosüsteem. Keskkonnaministeerium (<https://infoleht.keskkonnainfo.ee/>)

Rahvaluulekogud Eesti Rahvaluule Arhiivis

E – Matthias Johann Eiseni käsikirjad

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjad

H – Jakob Hurda käsikirjad

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi aegsed käsikirjad

KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi käsikirjad

Kommentaariid

¹ Termin “ökoloogia” (s.o teadus, mis uurib suhteid ja protsesse ökosüsteemides) võttis 1866. aastal kasutusele Ernst Haeckel. Maastiku-uuringutega tegeleb

maastikuökoloogia. Alates 1960.–1970. aastatest sai ökoloogia maailmavaateliseks aluseks nn rohelisele ideoloogiale, ning sõna “ökoloogiline” omandas lisatähenduse “keskkonnasõbralik, säästlik ja teiste liikidega arvestav”.

- ² Vt Härma alumine müür: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=7;-228847599;eng;eelisand;;&comp=objresult=yrg&obj_id=270180927 (22.11.2022).
- ³ Vt Kongsi pae Ahja jõel: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=4;68547593;est;eelisand;;&comp=objresult=yrg&obj_id=316010125 (22.11.2022).
- ⁴ Algselt loodusliku tekkega, allikate uuristatud, hiljem juba inimeste laiendatud ja korrastatud suur koobas võeti kasutusele Vana-Kariste möisa õllelaona. Koobast olla aidanud suuremaks kaevata ka suveks mandrile tööle tulnud saarlased. Rahvasuu teab rääkida, et kõnealust koobast on varasematel aegadel, enne kui sellest sai orienteeruvalt 19. sajandi lõpul möisa õllekelder, kasutatud paopaigana (vt Heinsalu 1987; Kõivupuu 2021).
- ⁵ Vt ka EELIS: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=-1650824993 (23.11.2022).
- ⁶ Vt näiteks Tšehhis asuv Houska loss; Masaya vulkaan Nicaraguas; Soome Põrgujärve ja Koli rahvuspark. Viimases asub kaljulõhe nimega Kuradikirik.
- ⁷ Kullamaa käsikiri (ka Kullamaa katekismus) on teadaolevalt vanim suhteliselt pikemat eestikeelset teksti (ligi 150 sõna) sisaldav allikas, mille 1923. aastal avastas taani päritolu Eesti-Saksa ajaloolane Paul Johansen.
- ⁸ Wanratti ja Koelli katekismus on 1535. aastal Wittenbergis välja antud eesti- ja alam-saksakeelne luterlik katekismus, kõige vanem osaliselt säilinud trükis, mis sisaldab eestikeelset teksti.
- ⁹ Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik (EFS): <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik/index.php?f=2&f1=7&f2=1&m=11607&id=11607> (22.11.2022).
- ¹⁰ <http://www.folklore.ee/pubte/muina/antoloogia/79.html> (22.11.2022).
- ¹¹ 2022. aastal arvati kaitsealuste objektide hulgast välja Viljandimaal asuv Koodiorg, mis võeti kaitse alla 1960. aastal, sest nüüdseks on see maastikuliselt väärtuselt tagasihoidlik, näha pole paljandeid ja koopaid, mida võiks huväärsete külastusobjektidena määratleda.
- ¹² EELIS: Nähri paljand, uurded ja koobas: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=-333016065 (23.11.2022).
- ¹³ Vt Kohapärimuse andmebaas Koobas: <http://galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?module=300&op=2&id=33069&jrk=1490> (23.11.2022)
- ¹⁴ Vt EELIS: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=1116646999 (23.11.2022).
- ¹⁵ Vt EELIS: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=4;68547596;est;eelisand;;&comp=objresult=ala&obj_id=3501; https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=1116646999 (mõlemad 23.11.2022).
- ¹⁶ Vt lähemalt: <https://eestigeoloog.ee/kategooriad/loodusgeoloogia/tori-porgu-maakera-keskpunkt> (23.11.2022).
- ¹⁷ Vt lähemalt: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=4;68547596;est;eelisand;;&comp=objresult=ala&obj_id=1209; <https://reisijuht.delfi.ee/artikkel/82924043/eesti-100-aaret-kus-elab-vanapagan> (mõlemad vaadatud 23.11.2022).
- ¹⁸ Vt ka: https://books.google.ee/books?id=Z6dKAAAACAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true; <https://books.google.ee/books?i>

d=TKpKAAAaAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true (23.11.2022).

- ¹⁹ Pokardi mõis asub Helme lähedal. Praegune mõisa peahoone ehitati 1870. aastal. Traa-tilise saatusega kindralmajor Aleksander Jaaksonile (1892–1942) kuulunud hoone leidis Nõukogude ajal kasutust lastekodu ja kunagise Helme sanatoorse internaatkooli abihoonena. Praegu eravalduses.
- ²⁰ Kuradi- või Juuda-Maiekene on olnud Lõuna-Eesti Hargla ja Rõuge kihelkonna rahva-pärimuses üsna populaarne muistenditegelane, kellest kohalikud vanemad inimesed oskasid lugusid rääkida veel 1990. aastatelgi. Loo “õpetuslik iva” on lihtne ja selge: kui sa vahetpidamata vannud, et kurat sind võtku, siis lõpuks kurat tuleb ja võtabki su endaga kaasa. Ema või kasuema oli niimoodi Maie-nimelisele tüdrukule korduvalt südametäiega öelnud ja lõpuks kurat võtnudki tüdruku, kes talle oli lubatud, endaga ühes ning vedanud teda kättpidi igale poole kaasa. Ajapikku veninud tüdruku kura-ehk vasaku käe keskmised sõrmed oluliselt pikemaks ning selle järgi tuntakse ka tänapäeval ära inimesed, kes kuradiga kuidagipidi ühenduses on olnud.
- ²¹ Marju Kõivupuu. “Öölikool” Paganamaa paganatest: <https://vikerraadio.err.ee/967550/oolikool-marju-koivupuu-paganlusest> (24.11.2022).
- ²² Vt lähemalt: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=5;-754447606;est;eelisand;;&comp=objresult=yrg&obj_id=-1659223147 (24.11.2022).
- ²³ Loe lähemalt: <http://krabikyla.planet.ee/ueritused/paganamaa-paeevad> (24.11.2022).
- ²⁴ Vt ka: <https://lib.werroo.ee/julius-ungru> (24.11.2022). Julius Ungru sulest on ilmunud autobiograafiliste sugemetega raamatud “Minu lapsepõlve Paganamaa” (1987) ja “Paganamaa mehe mälestusi” (1996).
- ²⁵ Loe lähemalt: <http://www.eki.ee/dict/knr/index.cgi?Q=Krabi> (24.11.2022).
- ²⁶ Villem Grünthal-Ridala, eesti luuletaja, keele ja rahvaluule uurija. Suri Helsingis ja on maetud Hietaniemi kalmistule.
- ²⁷ Kulbas (käändub: kulpa-kulbast) – kaldaõõnsus, õonestatud kaldaalune.
- ²⁸ Mägiste või Mäkiste? Maimu koopaga seonduvalt on kasutuses mõlemad kirjutusviisid. Lõunaestlane hääldab sõna “mägiste” tõepoolest veidi kangemalt, rõhutatult. Kuid kohanimeuurijate seisukoht on, et Mäkiste ei tule sõnast “mägi”, vaid kohanime Mäkiste aluseks on olnud muistne isikunimi Meka, Mecke või Meko (vt <http://www.eki.ee/dict/knr/index.cgi?Q=m%C3%A4kiste&F=M&C06=et> – 24.11.2022).
- ²⁹ Vt lähemalt EELIS: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=947396438 (24.11.2022).
- ³⁰ Vanemas kirjaviisis ka Loppa.
- ³¹ Vt ka Mulgi Kultuuri Instituudi koduleht: <https://www.mulgimaa.ee/mulgi-keel-ja-meel/ajalugu/> (24.11.2022).
- ³² Vt ka: <http://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/pagan/Tekstid/Kodu/leivalab.htm> (24.11.2022).

Kirjandus

Akimova, Ilona (toim) 2015. *Valgamaa keskkonnaaabit*. Valga: Valgamaa Omavalitsuste Liit (https://keskkonnaharidus.ee/sites/default/files/uploads/2015/10/Valgamaa_Keskkonnaaabit.pdf – 23.11.2022).

- Anttonen, Veiko 1992. "Püha" mõiste rahvausundi uurimises. – *Akadeemia* 12, lk 2524–2535.
- Clark, Jo & Darlington, John & Fairclough, Graham (toim) 2003. *Kultuurirajad Euroopa maastikul: kultuurirajad Euroopa muinasmaastikel 2000–2003*. [Toim. Helle Solnask, Ants Kraut.] [Saksamaa]: PCL.
- Cosgrove, Denis 2003. Landscape: Ecology and Semiosis. – Hannes Palang & Fry, Gary (toim). *Landscape Interfaces: Cultural Heritage in Changing Landscapes*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, lk 15–20 (DOI:10.1007/978-94-017-0189-1_2).
- Denks, Vello 1978. *Paganamaa*. Tallinn: Eesti Raamat.
- EE: Kitzberg, Jaan = Kitzberg, Jaan (õpetaja). – *Eesti Entsüklopeedia* ([http://etbl.teatriliit.ee/artikkel/kitzberg_jaan_\(%C3%B5petaja\)1](http://etbl.teatriliit.ee/artikkel/kitzberg_jaan_(%C3%B5petaja)1) – 24.11.2022).
- Einer, Väino & Heinsalu, Ülo 1978. Põrgu-Nähri koopad. – *Eesti Loodus* XXI, 8, lk 490–491 (<https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:340724/298087/page/12> – 23.11.2022).
- EG = Loodusmälestised. Koopad. Nähri Põrgu – [eestigiid.ee](http://www.eestigiid.ee/?SCat=42&CatID=0&ItemID=1321) (<http://www.eestigiid.ee/?SCat=42&CatID=0&ItemID=1321> – 23.11.2022).
- EKNR 2016 = Kallasmaa, Marja & Saar, Evar & Päll, Peeter & Joalaid, Marje & Kiristaja, Arvis & Ernits, Enn & Faster, Mariko & Puss, Fred & Laansalu, Tiina & Paales, Liina (koost) 2016. *Eesti kohanimeraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<http://www.eki.ee/dict/knr/> – 22.11.2022).
- ETY 2012 = Metsmägi, Iris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik (koost ja toim) 2012. *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=pergel&F=M&C06=et> – 22.11.2022).
- Grünthal-Ridala, Villem 1903. Kurati paja. – *Sinine kari*. Kogu ballaada ja legenda. Tartu: Noor-Eesti, lk 45–46.
- Hein, Ants 2006. Grott ja koobas. – *Eesti Loodus* 9, lk 12–16 (http://eestiloodus.horisont.ee/artikkel1650_1645.html – 22.11.2022).
- Heinsalu, Ülo 1987. *Eesti NSV koopad*. Tallinn: Valgus.
- Hupel, August Wilhelm 1774. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Erster Band. Riga: Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1789. *Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft*. Riga: Hartknoch.
- Jung, Jaan 1898. *Muinasaja teadus eestlaste maalt II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast*. Väljaandja Jaan Jung.
- Kippar, Pille (koost) 1987. *Antsu torupill*. Lugusid rumalast Vanapaganast. Muinaslugusid kogu maailmast. Tallinn: Kunst.
- Kleesment, Anne 2003. Lõhest liivakivis saab koobas. – *Eesti Loodus* 7–8, lk 50–53 (http://vana.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel437_415.html – 22.11.2022).
- Kuperjanov, Andres 2003. *Eesti taevas*. Tartu: Eesti Folkloori Instituut.
- Kõivupuu, Marju 2021. *Eesti põrgute lood. Põrgu pärimuses ja maastikul*. Tallinn: Varrak.
- Laugaste, Eduard & Liiv, Ellen (koost) 1970. *Muistendeid Vanapaganast*. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid III. Monumenta Estoniae Antiquae 2. Tallinn: Eesti Raamat.

- LK 2021 = Liivakivipaljandite kraapimine kahjustab loodust. – *Looduskalender* 21.07. (<https://www.looduskalender.ee/n/node/5846> – 23.11.2022).
- Loim, Tiit 2017. Uus aeg tõi Kalme küla taludele uued nimed. Korterimajad ja aiamaad. Põrgukoopad on peitu vajunud. – *Valgamaalane* 113, 23.09 (<https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=valgamaalane20170923.2.13.1> – 23.11.2022).
- Loorits, Oskar 1957. *Grundzüge des Estnischne Volksglaubens* III. Heft 1. Lund, lk 164.
- MV = Mulgi valla vaatamisväärsused. – *Kodulehekülg Mulgi Vald* (<https://mulgivald.ee/vaatamisvaarsused> – 23.11.2022).
- Palu, Timo 2016. Pagana tore maa. – *Eesti Loodus* 11, lk 52–57 (http://www.eestiloodus.ee/arhiiv/Eesti_Loodus11_2016.pdf – 24.11.2022).
- PM 1930 = Ringi ümber kodumaa. Õisu park tervishoiu kaitse alla. – *Postimees*, 26.11., lk 3 (<https://dea.digar.ee/?a=d&d=postimeesew19301126.2.54&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA-----> – 23.11.2022).
- PM 1936 = Valvaja Tori põrgu ette – *Postimees* 199, 27.07., lk 3.
- Pöldvere, Ain 2003. Kagu-Eesti rikas põu. – *Eesti Loodus* 7–8 (<http://www.eestiloodus.ee/index.php?artikkel=417> – 27. 11. 2022).
- Raieste, Heino 1981. *Taevaskoja*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rennenkampff, Karl Jakob Alexander von 1805. *Fragmente aus den Briefen eines Reisenden aus Liefland*. [Göttingen?]
- Rennenkampff, Karl Jakob Alexander von 1827. *Umriss aus meinem Skizzenbuche. Erster Theil*. Hannover: Hahn'sche Hofbuchhandlung.
- Rønnow, Tarjei 2011. *Saving Nature. Religion as Environmentalism, Environmentalism as Religion*. Studies in Religion and the Environment 4. Berlin: LIT Verlag.
- RT I 2006, 26, 195 = Õisu maastikukaitseala kaitse-eeskiri. – *Riigi Teataja* I, 26.195 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/1035272> – 23.11.2022).
- Sander, Heldur & Helimets, Tiiu 2008. Õisu mõis ja park. – *Eesti Loodus* 4 (http://vana.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel2336_2312.html – 23.11.2022).
- Talvik, Joonas 2020. Tee põrgu. – *Hiite Maja Sihtasutus* (<https://www.hiis.ee/kuva/2020-lisa/2020-lisa/tee-p-rgu-6258> – 22.11.2022).
- Tammekann, August & Luha, Artur & Kant, Edgar (toim) 1932. *Valgamaa*. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus 5. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Tõnisson, Andres & Vellak, Ain 2015. *Eesti koopad*. Tallinn: Varrak.
- UL 1938 = Kassisaba. Millest tuleb selle Tallinna aguli kummaline nimi? Kassisaba ja Poriküla poiste omavahelised löömingud. Soomusrongide sangarite sünniaugul. – *Uudisleht* 62, 24.04. (<https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=uudisleht19380424.1> – 22.11.2022).
- Viires, Ants 1989. Kui vana on vanapagan. – *Keel ja Kirjandus* 9, lk 542–551.
- Viitso, Tiit-Rein 2006. Pagan, põrgu ja papp: kolm kristlikku terminit. – *Keel ja kirjandus* 11, lk 894–902 (vt ka: <http://www.eki.ee/dict/sys/index.cgi?Q=manga> – 28.11.2022).
- Vilberg, Gustav 1921. Salajõed ja maa-alused koopad Eestis. – *Sirvilaudade XXV-da juubeli-aasta lisa*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Wright, John K. 1947. *Terrae Incognitae: The Place of Imagination*. – *Geography Annals of the Association of American Geographers* 37, lk 1–15.

Summary

Text stuck to landscape: Hell lore

Marju Kõivupuu

Senior Research Fellow / Associate Professor
Centre for Landscape and Culture
School of Humanities, Tallinn University
kpuu@tlu.ee

Keywords: grottos, hell(s), *hiis* legends, landscape lore, Old Nick, outcrops, place lore, sandstone

On the landscape, there are natural caves known as hells or hell graves, formed, for example, as a result of the outflow of spring water and in some cases expanded and deepened by human hands over time, as well as sandstone outcrops, feather holes or *sõlls* or valleys, where, according to folk tales, mythological creatures-giants have lived or live: old pagans or devils.

In this article, the focus is on “hell” as a traditional landscape element and places named “hell” in place lore and place creation, in original fiction based on folk tales, in tourism economy, etc.

I claim that hell-themed place stories written down by folk over the ages stick to the landscape in different ways, whether it is the reuse of stories based on standard motifs in place creation, the consolidation of the landscape image embedded in traditional texts in tourism, even when the landscape itself has long since changed, etc.

Scenically interesting places need attractive stories; this is one of the key themes of placemaking.

As a concept, I use local place lore as an umbrella term for oral tradition in the field that can be linked to certain places in the landscape. Local place lore includes both international motifs and local legends, which in some cases have also been told as true stories.

Local lore, as a type of lore that shows the connection between a person and a place, has been valued mainly because of the aspect that creates and supports local identity. However, the landscape surrounding the community is not a static but a dynamic space, in which new meanings that reflect the life of the community arise or are created, and these are also reflected in the lore related to the landscape.

Marju Kõivupuu (PhD) on Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudi maastiku ja kultuuri keskuse vanemteadur/kaasprofessor, kes tegeleb inimese ja looduse suhtete, kultuuripärandi, surmakultuuri ning rahvamedistiini uurimisega.

Marju Kõivupuu (PhD) is Senior Research Fellow and Associate Professor at the Centre for Landscape and Culture, School of Humanities, Tallinn University. Her fields of research interests cover relationships between human and nature, cultural heritage, death culture, and folk medicine.